

De horizon geopend.

**De Warschauer knieval van Willy Brandt
in Nederlandse en West-Duitse gedrukte
media, 7-21 december 1970**

Bram Benthem

**Bram Benthem (4146255)
BA-scriptie geschiedenis
Begeleider: F.W. Lantink
Datum: 17 januari 2016
Aantal woorden: 8786
Bijlage: samenvatting en literatuurlijst**

Samenvatting

Op 7 december 1970 maakte Willy Brandt onverwachts een knieval in het voormalige joodse getto in Warschau. Hij bezocht deze stad vanwege de ondertekening van het Verdrag van Warschau, waarmee de BRD en Polen de Oder en Neisse erkenden als grens tussen de DDR en Polen. Deze knieval is later symbolisch geworden voor de persoon Willy Brandt. In deze scriptie wordt onderzocht wat de directe, eigentijdse reacties waren van drie Nederlandse (*De Volkskrant*, *De Telegraaf* en *Het Vrije Volk*) en drie West-Duitse gedrukte media (*Die Zeit*, *Frankfurter Allgemeine Zeitung* en *Der Spiegel*) op de knieval. Het belangrijkste aspect van deze reactie betrof de koppeling van de knieval aan ofwel Brandts Ostpolitik ofwel *Vergangenheitsbewältigung*. Deze reacties werden tegen het licht gehouden van theoretische inzichten van Jürgen Habermas en John Austin over symboliek en performativiteit. Deze inzichten werden gecombineerd met het begrip van *Vergangenheitsbewältigung*, de Duitse omgang met het oorlogsverleden. Dit begrip werd besproken in een algemeen kader (aan de hand van Norbert Frei) en een specifiek kader van staatsbezoeken (Simone Derix). Uit de bestudering van de artikelen uit de zes media kwam naar voren dat een stellige interpretatie van de knieval als horend bij ofwel de Ostpolitik ofwel *Vergangenheitsbewältigung* niet wenselijk is, gezien de uiteenlopende reacties en interpretaties. Bovendien bleek de interpretatie uit verschillende facetten te bestaan, die onderling met elkaar verbonden waren. Voorbeelden hiervan waren de representativiteitskwestie (*namens* wie handelde Brandt?) en het verrassingsaspect. Grofweg waren de Nederlandse media te karakteriseren als symboolduidend of interpretatief, terwijl de meer opiniërende of discussiërende Duitse media zich meer bezig hielden met de dialoog.

Inhoudsopgave

Hoofdstuk 1: Inleiding	4
Hoofdstuk 2: Historische context en historiografische bespiegelingen	8
- Historische context	8
- Historiografische bespiegelingen	9
Hoofdstuk 3: De knieval in Nederlandse media:	11
<i>De Volkskrant, De Telegraaf en Het Vrije Volk</i>	
- Inleiding	11
- <i>De Volkskrant</i>	11
- <i>De Telegraaf</i>	12
- <i>Het Vrije Volk</i>	14
Hoofdstuk 4: De knieval in West-Duitse media:	18
<i>Die Zeit, de Frankfurter Allgemeine Zeitung en Der Spiegel</i>	
- Inleiding	18
- <i>Die Zeit</i>	18
- <i>Frankfurter Allgemeine Zeitung</i>	20
- <i>Der Spiegel</i>	22
Hoofdstuk 5: Conclusie	27
Literatuurlijst	31

H1. Inleiding

‘Ich bin ein Berliner.’ Op 26 juni 1963 sprak de Amerikaanse president John F. Kennedy deze legendarische woorden. Later werd een West-Berlijns plein naar hem vernoemd. Bijna zonder uitzondering werden deze woorden direct geïnterpreteerd als een steunbetuiging *namens* de Verenigde Staten *aan* de inwoners van West-Berlijn, *als reactie* op de bouw van de Berlijnse Muur. De DDR beoogde met deze muur de massale emigratie van Oost- naar West-Berlijn te stoppen.¹ Het citaat is wereldberoemd, de intentie staat vast. Hoe anders is dat bij een andere karakteristieke, symbolische gebeurtenis tijdens een staatsbezoek in de Koude Oorlog? Wat weten we nu over de knieval van bondskanselier Willy Brandt?

Op 7 december 1970 bracht Willy Brandt een bezoek aan de Poolse hoofdstad Warschau. Als onderdeel van dit bezoek legde hij een krans in het voormalige joodse getto van die stad. Voor het monument ter nagedachtenis van de slachtoffers uit dit getto, zakte hij op zijn knieën. Het publiek keek ademloos toe, maar al snel zou de knieval de gemoederen doen opwaaien. Onder andere de opname van de knieval als belangrijk symbool in het Willy-Brandt-Haus in Berlijn bewijst dat Brandt en zijn geste nog niet uit het geheugen verdwenen zijn.²

Er is sprake van een groot verschil tussen de huidige interpretatie en de contemporaine interpretatie van de knieval. Dat is bijvoorbeeld te zien aan het feit dat in Warschau nu een plaquette van Brandts knieval hangt, terwijl de Poolse communistische partij toentertijd de kranten verbood de foto van de knieval af te drukken.³ Daarom wil ik de knieval analyseren op basis van de directe, eigentijdse reacties. In deze scriptie staat de volgende hoofdvraag centraal: op welke manier interpreteerden en waardeerden zes Nederlandse en West-Duitse gedrukte media de knieval van Willy Brandt direct nadat deze plaatsvond? De keuze voor de massamedia als bron wordt gerechtvaardigd door een constatering van de Duitse historica Simone Derix. In haar onderzoek naar staatsbezoeken in de BRD stelt zij dat massamedia als ‘Agenturen der öffentlichen Aufmerksamkeit gelten’. Geïnteresseerden vinden namelijk

¹ Zie bijvoorbeeld A.W. Daum, *Kennedy im Berlin: Politik, Kultur und Emotionen im Kalten Krieg* (Paderborn 2003). Kennedy gebruikte tijdens zijn speech een beroemd geworden spiekbriefje, dat ook aantoont dat zijn uitspraak geësceneerd was: John F. Kennedy Presidential Library & Museum Boston (MA), ‘President Kennedy’s Speech Card’, <http://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/fCz-4SV9UU-BunexFnMDrQ.aspx> (14 januari 2016).

² ‘Momentaufnahmen der deutschen Sozialdemokratie’, <http://www.willy-brandt-haus.de/das-haus/geschichte/sozialdemokratie/> (10 januari 2016).

³ K. Ruchniewicz, ‘Ostpolitik and Poland’, in: C. Fink en B. Schäfer (eds.), *Ostpolitik, 1969-1974. European and Global Responses* (New York 2009) 39-57, 46.

daarin hun informatie over staatsbezoeken.⁴

Voor de Nederlandse media heb ik gekozen voor *De Telegraaf*, *De Volkskrant* en *Het Vrije Volk*.⁵ Bij de West-Duitse media is de keuze gevallen op *Die Zeit*, de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (hierna af te korten als *FAZ*) en *Der Spiegel*. De keuze voor deze kranten is te rechtvaardigen daar zij allemaal in hun eigen land een andere plaats in het politieke spectrum vertegenwoordigen en een landelijk publiek hadden. Voorts probeer ik de meest directe interpretatie van de knieval vast te leggen, hetgeen geleid heeft tot een afbakening van een periode van één week voor de kranten en maximaal twee weken voor de weekbladen; zo kwam *Der Spiegel* toentertijd op maandag uit. In de editie van maandag 7 december kon dit tijdschrift onmogelijk aandacht besteed hebben aan de knieval.

Bij bestudering van de kranten- en tijdschriftartikelen kwamen verschillende onderdelen van de interpretatie en waardering van de knieval meteen aan het licht. Uit de bronnen destilleerde ik de volgende onderwerpen: de *symbolisering* van de knieval, stond deze voor Willy Brandts Ostpolitik of voor de Duitse omgang met het oorlogsverleden? *Namens* (vraagstuk van representativiteit) en *voor* wie handelde Brandt? Hoe werd de knieval sec beoordeeld (als een goede of slecht actie?) en in hoeverre was men verrast over dit gebaar?

In deze inleiding komt verder nog de theorie aan bod die ik toepas als achtergrond bij de bronanalyse. Hoofdstuk 2 reikt, voor de volledigheid, een beknopte historische context aan en, ter verdere toelichting van de onderzoeksvraag, maakt enkele historiografische opmerkingen. In hoofdstuk 3 komen de Nederlandse media aan bod en in hoofdstuk 4 de West-Duitse media. Hoofdstuk 5 bevat de conclusie: een resumé van de verworven inzichten en een verbinding van de bevindingen uit de twee verschillende landen.

Qua theoretisch kader zal dit onderzoek zich baseren op inzichten van taalfilosoof John Langshaw Austin en socioloog en filosoof Jürgen Habermas, gecombineerd met het begrip *Vergangenheitsbewältigung*. Een belangrijke kanttekening vooraf is dat beiden hun ideeën baseren op en uitleggen met talige handelingen. Dit betekent niet dat ze niet op kunnen gaan voor andere symbolische handelingen, zoals de knieval. Habermas schrijft dan ook dat communicatieve handelingen vaak überhaupt geen verbale vorm hebben en dat een persoon een ander iets kan laten begrijpen middels symbolen.⁶ Communicatief handelen houdt kort

⁴ S. Derix, *Bebilderte Politik: Staatsbesuche in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1990* (Göttingen 2009) 21-2.

⁵ *Het Vrije Volk* is vandaag de dag onderdeel van het *Algemeen Dagblad*.

⁶ J. Habermas, *The Theory of Communicative Action. Volume One: Reason and the Rationalization of Society* (vertaling T. McCarthy) (Boston 1984) 287-8.

gezegd in dat een spreker met een uitspraak stelling neemt in een wereld die hij met zijn toehoorder deelt. Als de spreker wederzijds begrip beoogt, dan is hij verplicht om waar nodig uitleg te geven aan de toehoorder.⁷

Deze scriptie zal niet de knieval toetsen aan deze theorie van het communicatief handelen, maar besteedt aandacht aan een andere notie van Habermas: ‘Represented objects can only come into existence within the horizon opened by the primordial creative power of symbolic representation.’⁸ Een symbolische handeling was in dit geval cruciaal. Brandt maakte deze knieval in een situatie waarin een horizon van *Vergangenheitsbewältigung*, de bewuste manier van omgaan met het eigen verleden (in dit het geval het Duitse schuldverleden), onvoldoende bestond. Historicus Norbert Frei heeft in zijn studie naar *Vergangenheitspolitik* geconstateerd dat vragen naar bijvoorbeeld de Duitse ‘Wahnwitzigkeit’ in de BRD vermeden werden.⁹ Volgens Derix was Brandts knieval de enige geritualiseerde vorm van omgang met het Duitse schuldverleden.¹⁰ Met zijn knieval zou hij deze horizon van omgang met het verleden geopend kunnen hebben. Wat schreven de media over deze Duitse *Vergangenheitsbewältigung*?

Austin heeft belangrijke inzichten geleverd in het kader van performatieve taalhandelingen. Een performatieve handeling brengt tot stand wat het lijkt te beschrijven of representeren. De vraag bij deze scriptie is dan natuurlijk wát de knieval representeert. In het geval van Brandt behelste de handeling geen woorden, die volgens de kanselier niet toereikend waren voor de situatie.¹¹ Austin schrijft dat performatieve handelingen vaak plaatsvinden in geritualiseerde en institutionele contexten, zoals de eedaflegging in een rechtbank. Met deze handelingen neemt de spreker bepaalde verplichtingen op zich, bijvoorbeeld het spreken van de waarheid.¹² Habermas schrijft over deze verplichtingen: ‘the obligations issuing from the performance of the speech act are unambiguously regulated by

⁷ Habermas, *The Theory of Communicative Action. Volume One*, 286, 308. Een goede, beknopte uitleg wordt aangereikt in M. Leezenberg en G. de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012, herziene editie) 215-18.

⁸ J. Habermas, ‘The Liberating Power of Symbols. Ernst Cassirer’s Humanistic Legacy and the Warburg Library’, in: idem, *The Liberating Power of Symbols. Philosophical Essays* (vertaling Peter Dews) (Oxford/Cambridge 2001) 1-29, 17.

⁹ N. Frei, *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-vergangenheit* (München 1996) 8, 405. *Vergangenheitspolitik* betreft het specifieke, politieke proces van omgaan met het verleden; het gevoerde beleid en de genomen maatregelen, zoals bijvoorbeeld het verlenen van amnestie. Zie Frei, *Vergangenheitspolitik*, 13-4.

¹⁰ Derix, *Bebilderte Politik*, 360. Voor een meer uitgebreide bespreking van Frei, Derix en de *Vergangenheitsbewältigung*, zie de historiografische opmerkingen in hoofdstuk 2.

¹¹ J.L. Austin, *How to Do Things with Words* (Oxford 1962) 4-11; W. Brandt, *Erinnerungen* (Frankfurt 1989) 214.

¹² Austin, *How to Do Things with Words*, 12-24.

accompanying institutions or norms of action.’¹³

De knieval, een gebaar van nederigheid, verontschuldiging of boetedoening, werd door de middeleeuwse koning Hendrik II in 1007 gebruikt om zijn wens om een nieuw bisdom te stichten kracht bij te zetten. In de tijd van Hendrik II was de knieval een veel bekender en vaker gebruikt symbool dan in de twintigste eeuw. In de context van een vergadering over bisdommen was duidelijk dat de koning dit gebaar gebruikte om zijn zin te krijgen.¹⁴ Echter, in Brandts tijd bestonden geen instituties of handelingsnormen die ondubbelzinnig aangaven welke verplichtingen Brandt zich met zijn gebaar oplegde. Dit leidde tot de verschillende reacties, die in deze scripties onderzocht zullen worden, tegen de achtergrond van de hierboven gemaakte theoretische opmerkingen. Een symbool kan een horizon openen (van *Vergangenheitsbewältigung*); het uitvoeren van een performatieve handeling gebeurt in een geïnstitutionaliseerde, geritualiseerde context: wat *doet* Brandt met zijn knieval?

¹³ Habermas, *The Theory of Communicative Action. Volume One*, 294.

¹⁴ S. Weinfurter, ‘Authority and Legitimation of Royal Policy and Action. The Case of Henry II’, in: G. Althoff, J. Fried en P. Geary (eds.), *Medieval Concept of the Past: Ritual, Memory, Historiography* (Cambridge 2002) 19-37.

H2. Historische context en historiografische bespiegelingen

Historische context

Op 6 december vloog Willy Brandt naar de Poolse hoofdstad Warschau om daar, in het kader van zijn Ostpolitik, het Verdrag van Warschau te ondertekenen. Hierin bepaalden West-Duitsland en Polen de Oder-Neisse-grens als grens tussen de DDR en Polen.¹⁵ Brandts beleid van Ostpolitik was een duidelijke breuk met zijn christendemocratische voorganger, Konrad Adenauer, die contact met de communistische landen tegenhield.¹⁶ De toenadering van Brandt tot het oosten stond niet op zichzelf: de Koude Oorlog was een periode van ontspanning (*détente*) ingegaan.¹⁷

Verwacht werd dat Brandts bezoek aan Warschau een routineuze aangelegenheid zou worden, maar toen Willy Brandt na ondertekening van het verdrag tijdens een kranslegging op zijn knieën zank voor het monument in het voormalige joodse getto, zorgde hij ervoor dat men dit bezoek niet snel zou vergeten. Brandt achtte zijn knieval toepasselijk voor een plek die de afgrond van de Duitse geschiedenis symboliseerde. Hij deed daar wat mensen doen ‘wenn die Sprache versagt’.¹⁸ De Duitse historicus Gottfried Niedhart verwoordde dit treffend: ‘In diesem Augenblick und von diesem Moment ausgehend war die Körpersprache eindringlicher als alle Worte.’¹⁹

De Poolse communistische partij verbood de Poolse kranten om een foto van deze knieval af te beelden. Zij interpreteerde de actie van Brandt als een eerbetoon aan het joodse en niet aan het Poolse volk; bij het Graf van de Onbekende Soldaat, waar Brandt ter nagedachtenis aan de Poolse militaire slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog ook een krans legde, knielde hij niet.²⁰ Uit de beslissing van de partij wordt al duidelijk dat er sprake was van bepaalde interpretaties van de knieval. In de BRD klonken volgens Niedhart vooral ‘ablehnenden Stimmen’. De CDU/CSU greep het moment aan om haar kritiek op Brandts Ostpolitik als geheel nog maar eens te uiten.²¹ Het was ook een breuk met Brandts voorganger Adenauer om een dergelijke handeling uit te voeren, die zou kunnen verwijzen naar het Duitse oorlogsverleden. In de regeerperiode van Adenauer was de tendens om de grote

¹⁵ Ruchniewicz, ‘Ostpolitik and Poland’, 39-45

¹⁶ W. I. Hitchcock, *The Struggle for Europe. The Turbulent History of a Divided Continent, 1945 to the Present* (New York 2002) 245.

¹⁷ G. Niedhart, *Entspannung in Europa. Die Bundesrepublik Deutschland und der Warschauer Pakt, 1966 bis 1976* (München 2014) 66-68.

¹⁸ Brandt, *Erinnerungen*, 214.

¹⁹ Niedhart, *Entspannung in Europa*, 96.

²⁰ Ruchniewicz, ‘Ostpolitik and Poland’, 46.

²¹ Niedhart, *Entspannung in Europa*, 97.

vraagstukken omtrent dit thema zoveel mogelijk te vermijden.²²

Historiografische bespiegelingen

De knieval deed de gemoederen hoog oplopen, zo blijkt uit de kritiek in de BRD en het besluit van de communistische partij van Polen om de foto van de knieval niet publiceren. Ten grondslag aan dit onderzoek lag de verwachting dat de knieval door de media ofwel geïnterpreteerd zou kunnen worden als een symbool voor de Duitse omgang met het oorlogsverleden, ofwel als een symbool voor de Ostpolitik. De eerste interpretatie is door Derix. Volgens haar maakte Brandts knieval ‘ihn zur anerkannten Autorität für Fragen des symbolischen Umgangs mit der NS-Vergangenheit’.²³ De tweede interpretatie wordt ondersteund door Niedhart: ‘Der Kniefall wurde international zur Ikone der Ostpolitik’.²⁴

De aandacht voor de knieval als mogelijk symbool voor de Ostpolitik is alleen al te rechtvaardigen vanwege het feit dat Brandt in Warschau was in het kader van zijn Ostpolitik. De aandacht voor Brandts knieval als onderdeel van het omgaan met het Duitse oorlogsverleden kan enige toelichting gebruiken. In haar studie is één van de thema’s van Derix de wijze waarop het verleden van Nazi-Duitsland (‘die NS-Vergangenheit’) meespeelt in de staatsbezoeken waarbij West-Duitsland betrokken is. Dit was, zo schrijft zij, hoe dan ook een gevoelig thema in het kader van staatsbezoeken. Dat er een probleem was rondom ‘dieser Konstellation von Vergangenheitsbildern’ was volgens haar wel te zien in het schandaal rondom het bezoek van Ronald Reagan in Bitburg.²⁵ Het vraagstuk van omgaan met ‘die NS-Vergangenheit’ is in de BRD sowieso altijd beladen geweest.²⁶

De moeite die de BRD had om met het verleden om te gaan, blijkt uit de volgende opmerking van Derix: ‘Die Bundesrepublik hatte sich zwar in Gedenkseiten für die Opfer eingebunden, aber keine ritualisierte Form für Schuldbekennntnis gefunden. Willy Brandts Kniefall in Warschau war die Ausnahme geblieben.’ Naast dat zij hier nogmaals laat blijken Brandts knieval aan de omgang met het Duitse oorlogsverleden te willen koppelen, toont zij hier ook aan hoe bijzonder dit gebaar was. West-Duitsland was immers een terughoudend land als het ging om het oorlogsverleden, ‘die Initiatieven dazu gingen von den Gästen aus.’ In het geval van Brandt had dit initiatief gelegen bij de Poolse staat.²⁷ Frei schreef dat West-

²² Frei, *Vergangenheitspolitik*, 405-6.

²³ Derix, *Bebilderte Politik*, 167.

²⁴ Niedhart, *Entspannung in Europa*, 97.

²⁵ Derix, *Bebilderte Politik*, 28, 155. Voor een uitgebreide bespreking van Reagans bezoek aan Bitberg, zie Derix, *Bebilderte Politik*, 151-174.

²⁶ Frei, *Vergangenheitspolitik*, 7.

²⁷ Derix, *Bebilderte Politik*, 360-1.

Duitsland door de Oostblokstaten geconfronteerd met ‘Dokumente und einstige Opfer des deutschen Wahns vom “Lebensraum im Osten”’.²⁸

Brandts biograaf Hans-Joachim Noack schreef, in lijn met Niedhart, dat in de BRD vele kritische geluiden te horen waren. Interessant genoeg schreef hij echter dat *slechts* in de BRD deze kritische geluiden de overhand hadden en dat in het buitenland Brandts naamsbekendheid snel steeg. In de historiografie wordt dus geschreven over een verschil in receptie tussen verschillende landen. Zo spreekt de Poolse historica Katarzyna Stokłosa, ook in het bredere kader van de gehele Ostpolitik van Brandt en het Verdrag van Warschau, over ‘ambivalente Reaktionen im Westen’.²⁹ In de Verenigde Staten zou er op Brandts ‘spontane’ knieval bijvoorbeeld ‘knapp, aber positiv’ gereageerd zijn.³⁰

Vanwege dit veronderstelde verschil in receptie tussen West-Duitsland en het buitenland is er in deze scriptie gekozen om naast West-Duitse media ook Nederlandse media te analyseren, een land dat niet direct iets te maken had met Brandts Ostpolitik, maar zeker wel deel uitmaakte van het Duitse oorlogsverleden – zo vergelijkt Derix de knieval van Brandt met een gebaar van de Duitse bondspresident Gustav Heinemann tijdens diens bezoek aan Nederland in 1969, waarover later meer.³¹ In haar masterthesis aan de Universiteit van Amsterdam analyseerde Renate Vink de knieval in het kader van collectieve herinnering, zowel in 1970 als in 2010. Hierbij had zij aandacht voor Duitse media, maar niet voor Nederlandse.³² Ik hoop tot nieuwe inzichten te komen door mij puur toe te leggen op de directe receptie van de knieval van zowel West-Duitse als Nederlandse gedrukte media en om deze vervolgens met elkaar te verbinden.

²⁸ Frei, *Vergangenheitspolitik*, 406.

²⁹ K. Stokłosa, *Polen und die deutsche Ostpolitik 1945-1990* (Göttingen 2011) 252-85.

³⁰ Stokłosa, *Polen und die deutsche Ostpolitik*, 191.

³¹ Derix, *Bebilderte Politik*, 155.

³² R.J. Vink, ‘Der Kanzler hat gekniet’. *The Warschauer Kniefall in 1970 & 2010: analysing the significance of collective memory* (Amsterdam 2013; masterthesis Universiteit van Amsterdam).

H3. De knieval in Nederlandse media: *De Volkskrant*, *De Telegraaf* en *Het Vrije Volk*

Inleiding

Bij zes gedrukte media, te beginnen met de Nederlandse helft, wordt onderzocht hoe zij direct na de knieval van Willy Brandt over dit voorval schreven. Daarbij komt een aantal, onderling verbonden, aspecten aan bod. Het eerste aspect betreft de symboliek van de knieval: was deze te koppelen aan Brandts Ostpolitiek of aan de omgang met het Duitse oorlogsverleden? Twee volgende onderdelen zijn de representativiteit (*namens* wie handelde Brandt?) en het publiek (*voor* wie handelde Brandt?) van Brandts geste. Als vierde punt wordt aandacht besteed aan het verrassingsaspect. Het laatste facet is de waardering van de media voor de knieval: wat was sec hun beoordeling voor Brandts handelen? Bij de beantwoording van deze vragen zullen woordgebruik, zinsconstructies, titels, stijl (bijvoorbeeld zakelijk, verhalend, emotioneel) en citaten aan analyse worden onderworpen, waarbij ook enige aandacht is voor welke begrippen de media bezigen (denk bijvoorbeeld aan ‘schuld’ of ‘boete’). Ook van belang zijn de mate en manier van interpretatie: wordt er direct duiding gegeven, zijn de stukken opiniërend van karakter of proberen ze discussie te openen?

De Volkskrant

De Volkskrant is de krant die in eerste instantie het meeste opvalt. De voorkant wordt op 8 december 1970 namelijk gesierd door een foto van een geknielde Willy Brandt voor monument ter nagedachtenis aan de slachtoffers bij de opstand in het Joodse getto. Een duidelijkere, directe en contemporaine interpretatie van deze knieval is in *Het Vrije Volk* of *De Telegraaf* niet te vinden. Met de korte, krachtige titel ‘Brandt eert Poolse joden’ laat *De Volkskrant* er weinig twijfel over bestaan. Brandts knieval is bedoeld als eerbetoon aan de omgekomen Poolse joden en zou zo gekoppeld kunnen worden aan de Holocaust. De korte begeleidende tekst constateert dat Brandt ‘een krans heeft gelegd voor de gevallen van het joodse oproer van 1943 in het getto.’³³ In het vervolg van dit artikel, ‘Ondertekening in Warschau: Pools-Duits verdrag overbrugt kloof’, wordt verder geschreven over deze ‘historische dag’. Wat de knieval zelf betreft, blijft het in *De Volkskrant* slechts bij de kwalificatie dat het ‘een dramatisch moment [was] toen bondskanselier Brandt kort neerknielde op de treden van het monument.’³⁴ Meer dan dit is er over de knieval in de eerste

³³ ‘Brandt eert Poolse joden’, *De Volkskrant*, 8 december 1970.

³⁴ ‘Ondertekening in Warschau: Pools-Duits verdrag overbrugt kloof’, *De Volkskrant*, 8 december 1970.

week na dit gebaar niet te lezen in *De Volkskrant*. Ook over een directe waardering voor de bondskanselier in het algemeen en zijn Ostpolitik en knieval in het bijzonder is in periode 7 tot 14 december 1970 weinig te vinden. *De Volkskrant* besteedt wel aandacht aan zaken zoals demonstraties van Duitse ontheemdenorganisaties en de kritiek van de West-Duitse christendemocraten. Er worden krachtige uitspraken geciteerd, zoals die van CSU-voorzitter Frans Jozef Strauss: ‘De ondertekening van het verdrag is een duister hoogtepunt in de Ostpolitik van deze regering.’³⁵ *De Volkskrant* lijkt echter vooral de verschillende kanten van het verhaal te willen weergeven en verder niet duidelijk partij te kiezen.

De Telegraaf

Met de titel ‘Duits-poolse streep onder het verleden’ op de voorpagina van 8 december opent *De Telegraaf* haar bespreking van Brandts bezoek aan Warschau. *De Telegraaf* hanteert in eerste instantie een zakelijke toon, wat past bij de aangereikte informatie (‘geen enthousiasme’) dat ‘de atmosfeer doordrongen [bleef] van de ernst die dit hele staatsbezoek van Brandt van begin af aan heeft gekenmerkt.’ De auteur noemt het niet expliciet, maar lijkt te zeggen dat die ernst veranderde bij de kransleggingen na ondertekening van het verdrag. Die kransleggingen waren meer ‘dan slechts een protocollaire plichtpleging. Kanselier Brandt knielde voor het monument in het voormalige getto na de kranslegging. Hij kon slechts met moeite zijn tranen bedwingen.’³⁶ Het is de eerste keer dat *De Telegraaf* wat emotioneler van toon wordt in de berichtgeving over Brandts bezoek aan Warschau. Tevens is het opvallend dat *De Telegraaf* meldt dat de kransleggingen meer waren dan ‘slechts een protocollaire plichtpleging’. Derix heeft geschreven dat West-Duitsland bij de ontvangst van buitenlandse staatslieden zeer strikt een protocol volgt, waarin alles gecoördineerd was.³⁷ De knieval viel duidelijk buiten dat protocol.

Op 11 december komt de knieval nog eens aan bod in *De Telegraaf*, in ‘Westen bezorgd over Brandt’s “Ostpolitik”’ van de hand van K.D. Stechemesser. In tegenstelling tot het artikel van 8 december bevat dit verhaal wel een duidelijke interpretatie van de knieval, meteen in de inleiding:

‘Toen bondskanselier Willy Brandt maandag j.l. in Warschau voor het gedenkteken van de door de nazi’s vermoorde joden op de knielen zonk in een spontane geste, die tegelijk

³⁵ ‘Ondertekening in Warschau: Pools-Duits verdrag overbrugt kloof’, *De Volkskrant*, 8 december 1970.

³⁶ ‘Duits-poolse streep onder het verleden’, *De Telegraaf*, 8 december 1970.

³⁷ Derix, *Bebilderte Politik*, 31, 46.

aanvaarden van schuld en het vragen van vergiffenis symboliseerde, heeft hij waarschijnlijk meer tot het helen van oude wonden bijgedragen dan door het zetten van zijn handtekening onder het verdrag'.³⁸

Met dit citaat biedt Stechemesser dus meteen een duidelijke – maar geen eenduidige – interpretatie van de knieval en er passeren ook enkele interessante begrippen de revue. De auteur heeft aandacht voor de spontaniteit van Brandts gebaar. Interessanter is om de begrippen 'schuld' en 'vergiffenis' onder de loep te nemen, in combinatie met Stechemessers opmerking over het verdrag. Eerder is de hypothese opgeworpen dat de knieval ofwel geïnterpreteerd zou kunnen worden als een onderdeel van het omgaan met de Duitse schuld en oorlogsverleden ('aanvaarden van schuld en het vragen van vergiffenis') ofwel als een onderdeel van de Ostpolitik (het Verdrag van Warschau). Stechemesser schudt deze drie punten (knieval, oorlogsverleden, verdrag) enigszins door elkaar en lijkt het volgende verband te leggen: zowel de knieval als de Ostpolitik moet gezien worden als onderdeel van het omgaan met het Duitse oorlogsverleden. Stechemesser schrijft immers dat Brandts knieval 'meer tot het helen van oude wonden bijgedragen' zou hebben dan ondertekening van het verdrag. Het lijkt erop dat de knieval door Stechemesser niet als onderdeel van de Ostpolitik wordt gezien. Beide kunnen echter ook niet los van elkaar worden gezien, omdat ze allebei in het kader staan van *Vergangenheitsbewältigung*. Het doet nieuwe interesse opwekken voor de vraag – die buiten deze scriptie zal vallen – in hoeverre de Ostpolitik verbonden was aan de omgang met het Duitse oorlogsverleden.

De begrippen 'schuld' en 'vergiffenis' verdienen nadere toelichting, zeker gezien Stechemessers opmerking dat Brandt 'zelf zonder enige schuld aan de misdaden der nazi's' is, maar het toch op zich genomen heeft om 'boete te doen'.³⁹ Waar *De Volkskrant* alleen sprak van een eerbetoon, gaat *De Telegraaf* nog een stuk verder met de drie geciteerde begrippen. Deze begrippen kunnen als volgt verbonden worden: een *eerbetoon* aan iets of iemand kan gedaan worden zonder dat de uitvoerder van het eerbetoon *schuld* draagt voor de gebeurtenis (er hoeft zelfs überhaupt geen sprake te zijn van schuld). *Vergiffenis* impliceert echter wel dat er schuld is, maar getuige de opmerking van Stechemesser dat Brandt vergiffenis vroeg zonder schuld te dragen, kan een onschuldig iemand toch vergiffenis vragen, om vervolgens *boete* te doen, wat gesymboliseerd wordt in de knieval.

Sowieso is *De Telegraaf* opvallend positief over de sociaaldemocratische kanselier

³⁸ K.D. Stechemesser, 'Westen bezorgd over Brandt's "Ostpolitik"', *De Telegraaf*, 11 december 1970.

³⁹ Stechemesser, 'Westen bezorgd over Brandt's "Ostpolitik"'.

voor een krant die wordt gezien als politiek rechts. In een column van 10 december, ‘Ereburger’, schreef correspondent in Bonn Jan Brouwer al over de kritiek van de christendemocraten om Brandt ereburger te maken. Die kritiek was volgens Brouwer vooral ontstaan door de wrok van de CDU/CSU jegens Brandt, die hen de macht in Bonn zou hebben afgepakt. Het is een wrok die volgens Brouwer niet het verzet van de christendemocraten tegen Brandts ereburgerschap rechtvaardigt.⁴⁰ In het verlengde daarvan zullen, volgens Stechemesser, de kritische christendemocraten stiekem wel blij zijn dat ‘Brandt hen van de noodzaak heeft ontheven zelf in de eigen tijd de “vernederende” knieval te moeten doen.’⁴¹ Waar Brouwer de christendemocratische verbittering ongegrond noemt, lijkt Stechemesser de belangrijkste oppositie van Brandt hypocrisie te verwijten. Zelf roemt Stechemesser de beslissing van Brandt, een man met ‘ontegenzeggelijke persoonlijke integriteit’, om de knieval te maken: ‘De politieke moed om in het openbaar blijk te geven van persoonlijke gevoelens (hij kon zijn tranen nauwelijks bedwingen) heeft Brandt eens te meer aangewezen als de staatsman die het meest geschikt is om de ontstellende erfenis uit het recente verleden te overwinnen.’⁴² Dit citaat is vanwege drie punten van belang. Ten eerste blijkt nogmaals het verband tussen het Duitse oorlogsverleden en de knieval dat Stechemesser legt. Ten tweede interpreteert hij (en daarom is de interpretatie zoals gezegd niet eenduidig) de knieval ook nog als een persoonlijke gebeurtenis. Tot slot komt hier de duidelijke positieve waardering van Stechemesser voor de kanselier naar voren.

Het Vrije Volk

In dit ‘democratisch-socialistische dagblad’ wordt voor het eerst over de knieval gesproken in het artikel ‘Brandt in Polen: Oost en West moeten streven naar troepenvermindering’ van Bert Stoop (8 december). Net als *De Volkskrant* en *De Telegraaf* maakt ook *Het Vrije Volk* duidelijk dat het bezoek van Brandt aan Warschau erg bijzonder was. De meeste indruk werd daarbij volgens Stoop niet gemaakt door ondertekening van het Verdrag van Warschau of de gesprekken tussen Brandt en de Poolse premier Cyrankiewicz die daarop volgden, maar door de kranslegging van Brandt bij het gettomonument. ‘Talloze Polen en Duitsers die getuige waren van dit aangrijpende ogenblik kregen tranen in de ogen.’ Deze zin is illustratief voor de

⁴⁰ J. Brouwer, ‘Ereburger’, *De Telegraaf*, 10 december 1970. Ook zou de CDU/CSU boos zijn dat een eerder een christendemocratische professor het ereburgerschap van Berlijn onthouden zou zijn; ook dat is voor Brouwer geen reden om Brandts ereburgerschap af te keuren, helemaal aangezien Brandt (toen ‘regerend burgemeester’ van West-Berlijn) het niet eens was met zijn eigen SPD om dat ereburgerschap voor die professor niet toe te kennen.

⁴¹ Stechemesser, ‘Westen bezorgd over Brandt’s “Ostpolitik”’.

⁴² Ibidem.

emotionele toon die *Het Vrije Volk* over het algemeen aanslaat in de stukken over het bezoek van Brandt aan Warschau. Stoop is erg positief over de bondskanselier. Dit geeft hij aan met een citaat van een Poolse regeringsfunctionaris: ‘Nog nooit heeft een man die in eerbied knielt voor de slachtoffers van de misdrijven die zijn volk beging zich moreel zo sterk getoond’.⁴³ Aan het einde van het artikel noemt Stoop nog kort de kritiek van de christendemocraten, maar dit draagt niet bij en doet niet af aan zijn waardering voor Brandt.

Het citaat van de regeringsfunctionaris is interessant om onder een begripsmatig vergrootglas te leggen. *Het Vrije Volk* interpreteert net als *De Volkskrant* de knieval als een eerbetoon, maar het publiek van het eerbetoon is volgens *Het Vrije Volk* algemener. De regeringsfunctionaris spreekt immers over ‘de slachtoffers van de misdrijven die zijn volk beging.’ Onder die slachtoffers vallen de Poolse joden, maar de misdrijven van Nazi-Duitsland gingen natuurlijk verder. Het artikel vervolgt met ‘en dan te bedenken dat Brandt [daaraan] geen enkele schuld had’.⁴⁴ Met het laatste te bespreken artikel van *Het Vrije Volk* is het te verklaren dat Brandt deze schuld op zich neemt. Stoop schrijft dat Brandt geen schuld had aan de misdaden van Nazi-Duitsland, maar dat de kanselier tijdens de Tweede Wereldoorlog naar Scandinavië was gevlucht. Hij deed dat terwijl Cyrankiewicz, de huidige Poolse premier, het verzet tegen de Duitse bezetter leidde. Brandt leek zich minderwaardig te voelen naast ‘verzetsheld’ Cyrankiewicz.⁴⁵

Met een bijna paginagroot artikel van 12 december, ‘Brandt schreef in Warschaus getto een aangrijpend stuk historie’, wordt duidelijk dat *Het Vrije Volk* van de drie besproken Nederlandse media de meeste aandacht voor de knieval. Het is voorzien van een foto van de knieval, met de geknielde Brandt op de voorgrond en monument, krans en publiek op de achtergrond. In dit verhalende artikel beschrijft Stoop uitgebreid Brandts bijzondere, emotionele bezoek aan Warschau: ‘Het gebeurt zelden, dat journalisten zo ontroerd raken door gebeurtenissen waar ze beroepshalve getuige van zijn, dat ze later grote moeite hebben hun indrukken en gevoelens te beschrijven.’ Deze ontroering had Stoop zelf ook een keer bij ‘de triomftocht van John. F Kennedy door West-Berlijn in 1963’. Hij benoemt de knieval als ‘de grootste en onvergetelijkste episode van Brandts tweedaagse pelgrimstocht’.⁴⁶

Naast de benadrukking van het emotionele en bijzondere karakter van de dag, laat Stoop nogmaals zijn waardering voor bondskanselier Brandt blijken. Zo noemt Stoop Brandts

⁴³ B. Stoop, ‘Brandt in Polen: Oost en West moeten streven naar troepenvermindering’, *Het Vrije Volk*, 8 december 1970. De karakterisering ‘socialistisch-democratisch’ is van de krant zelf.

⁴⁴ Stoop, ‘Brandt in Polen: Oost en West moeten streven naar troepenvermindering’.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Stechemesser, ‘Westen bezorgd over Brandt’s “Ostpolitik”’; B. Stoop, ‘Brandt schreef in Warschaus getto een aangrijpend stuk historie’, *Het Vrije Volk*, 12 december 1970.

persoonlijkheid ‘zeer sterk’ en verwerpt hij de christendemocratische kritiek op de knieval. ‘*Die Welt* sneerde: “In boetekleed vragen om vergeving”’ en ook de christendemocraten waren zoals eerder gezien tegen het verdrag waarmee de BRD afstand zou doen van ‘een kwart van de voormalige rijksgebieden’. Stoop reageert als volgt: op 7 december gebeurde iets, ‘wat 25 jaar *te* laat kwam’ en ‘wij, journalisten’ zagen iets anders ‘dan de onderdanige onderwerping van het eens zo machtige Duitse rijk’, te weten dat een ‘een stuk onverteerbaar verleden’ nu in een dossier was opgeborgen.⁴⁷

Stoop benadrukt verder de verrassing die de knieval teweeg bracht: ‘onverwachts en tot stomme verbazing van de zwijgend in het gelid staande begeleiders van Willy Brandt, knielde de regeringschef van de op twee na grootste industriestaat ter wereld.’ Buitenlandse staatslieden zouden volgens *Het Vrije Volk* gelegenheden als de bewuste kransleggingen ‘met protocollaire stiptheid’ programmeren. De verbazing is gerechtvaardigd, zeker omdat het een regeringsleider van de BRD betrof. West-Duitsland werd bij staatsbezoeken gezien als een zakelijke, symbolarme en ‘von Nüchtheit geprägten Staat’.⁴⁸

Deze staat is, zo schrijft Stoop, ‘verrezen uit de as van de grootste onrechtsstaat in de geschiedenis’, Nazi-Duitsland.⁴⁹ Deze opmerking is te koppelen aan een uitspraak van Stechemesser in *De Telegraaf*, die meent dat Brandt met diens knieval ‘de politiek *van de BRD*’ wil bevrijden ‘van de voetangels van het verleden’.⁵⁰ Beide kranten benadrukken zo dat Brandt handelde namens *West-Duitsland*, dat de last van het verleden van Nazi-Duitsland met zich meedraagt. Interessant is dat *De Telegraaf* en *Het Vrije Volk* interpreteren dat Brandt handelde namens West-Duitsland. Een jaar eerder ontving koningin Juliana de Duitse bondspresident Gustav Heinemann, die tijdens zijn bezoek een symbolische buiging maakte in de voormalige Hollandse Schouwburg in Amsterdam, ter nagedachtenis aan de joodse slachtoffers. Dit gebouw diende tijdens de bezetting diende als verzamel- en deportatieplaats tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Daarmee maakte hij een gebaar ‘der Demut und Buße, die Brandt ein Jahr später am Mahnmahl für das Warschauer Getto durch einen Kniefall steigerte.’ Volgens Derix was het Nederlandse volk toen, zoals *Het Vrije Volk* en *De Telegraaf* nu over Brandt, positief over de bondspresident, ‘doch betrachten sie ihn als Vertreter des “anderen Deutschlands” nicht als repräsentativ für die gesamte Bevölkerung der

⁴⁷ Stoop, ‘Brandt schreef in Warschau getto een aangrijpend stuk historie’. De cursivering van ‘*te*’ is van mijn hand. Door het gebruik van ‘*te*’ impliceert Stoop dat iets als de knieval hoe dan ook had moeten plaatsvinden.

⁴⁸ Derix, *Bebilderte Politik*, 12.

⁴⁹ Stoop, ‘Brandt schreef in Warschau getto een aangrijpend stuk historie’.

⁵⁰ Stechemesser, ‘Westen bezorgd over Brandt’s “Ostpolitik”’. De cursivering in het citaat is van mijn hand en is bedoeld om nadruk te geven.

Bundesrepublik'.⁵¹

⁵¹ Derix, *Bebilderte Politik*, 155-6.

H4. De knieval in West-Duitse media: *Die Zeit*, de *Frankfurter Allgemeine Zeitung* en *Der Spiegel*

Inleiding

De drie gekozen West-Duitse media worden aan dezelfde analyse onderworpen als de Nederlandse. Aanvullend hierop is onderzoek gedaan naar de berichtgeving over de knieval twee Oost-Duitse kranten, *Das Neues Deutschland* en de *Berliner Zeitung*. Deze worden niet uitgespreid besproken, maar opvallend was dat in de eerste week na Brandts gebaar de knieval geen enkele keer bij naam wordt genoemd.⁵² Dit wekt vragen op voor verder onderzoek, bijvoorbeeld de vraag hoe de DDR reageerde op de knieval.

Die Zeit

Die Zeit, een krant van links-liberale, kritische signatuur, opende op 11 december met een artikel van Hansjakob Stehle, ‘Schlußpunkt unter die Vergangenheit’, voorzien van een foto van de knieval. Deze foto toont een geknielde Brandt en de krans, aanschouwd door het publiek van journalisten en politici. Brandt maakte de knieval ‘überwältigt von der Erinnerung an das Ungeheurliche’ en ging spontaan te werk, aldus Stehle. Achter deze spontaniteit zullen de ‘Zyniker des politischen Alltags’ vraagtekens plaatsen, maar voor Stehle is er geen twijfel mogelijk: ‘aber sie war echt, eine Eingebung des Augenblicks’. Brandt besloot dit ter plekke.⁵³ ‘Irgendetwas musste man tun’, zo zou hij later tegen zijn echtgenote gezegd hebben.⁵⁴ Stehles positiviteit wordt op 18 december door zijn collega Dieter Buhl getemperd, in een stuk over Brandts ereburgerschap. Die eer was volgens Buhl te verwachten (hij overleefde bijvoorbeeld de crisis van de bouw van de Berlijnse muur). Buhl meent wel dat Brandt ‘auch in Bonn Berliner ist geblieben’ en vindt de kritiek van de christendemocraten niet ‘völlig abwegig’.⁵⁵

Volgens Stehle kan een politicus emoties zelden de vrije loop laten en weet Brandt dit als geen ander. Naast het gebaar zelf roemt Stehle ook *de timing* van Brandt. Dat de bondskanselier juist op deze dag ‘nicht versagte, seiner Erschütterung Ausdruck zu geben, hat

⁵² In beide kranten werd integraal een speech van Walter Ulbricht afgedrukt, waarin de eerste secretaris van de SED het heeft over de ‘Ehrerbietung’ van Brandt ‘an jener Stelle im einstigen Warschauer Ghetto’; het blijft slechts bij deze indirecte verwijzing. ‘Über die Tagung des Politischen Beratenden Ausschusses der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages in der Hauptstadt der DDR’, *Das Neues Deutschland*, 10 december 1970; ‘Bericht über die Tagung der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages’, *Berliner Zeitung*, 10 december 1970.

⁵³ H.-J. Stehle, ‘Schlußpunkt unter die Vergangenheit’, *Die Zeit*, 11 december 1970.

⁵⁴ Geciteerd in Noack, *Willy Brandt*, 223.

⁵⁵ D. Buhl, ‘Eine Ehrung - schwergemacht’, *Die Zeit*, 18 december 1970.

mehr als alle Reden dazu beigetragen, lange Verhärtetes in der polnischen Hauptstadt aufzubrechen.’ Het moge volgens Stehle duidelijk zijn dat de dag dusdanig emotioneel was dat zelfs een ‘sonst sehr kühler polnischer Beobachter’ bewogen was door Brandts gebaar en Stehle de vraag stelde ‘ob die Bundesrepublik einen solchen Kanzler schon verdient’.⁵⁶ Uit dit eerste stuk van *Die Zeit* blijkt waardering voor de bondskanselier en zijn gedane geste. Er wordt echter geen aandacht besteed aan de vragen *namens* en *voor* wie Brandt handelde. Ook schrijft Stehle niet over de iconiciteit van de knieval, of deze een symbool was van *Vergangenheitsbewältigung* of de Ostpolitik.

Een volgend artikel is getiteld ‘Der erste Schritt zum Ausgleich?’, eveneens van 11 december. De titel maakt duidelijk waarom Brandt in Polen was: om middels het Verdrag van Warschau verzoening met Polen te bereiken. Het vraagteken in de titel is karakteristiek. Men durft nog niet enthousiast te zijn, ervan uit te gaan dat het verdrag daadwerkelijk een eerste stap richting ‘Ausgleich’ is. Dit artikel noemt de knieval niet concreet, maar benadrukt wel andermaal de emotionele kant van Brandt: de kransleggingen voerde hij ‘mit sichler Bewegung’ uit. Ook komt in het artikel de kritiek van de christendemocraten aan bod over ‘Brandts Äußerung’, waarmee hij valse verwachtingen zou scheppen.⁵⁷ Als de oppositie met ‘Äußerung’ verwijst naar de knieval, lijkt zij deze te interpreteren als een symbool van de Ostpolitik. Eventuele valse verwachtingen zouden al geschapen kunnen zijn door het bezoek van Brandt aan Warschau en zijn ondertekening van het verdrag. De knieval kan dus bijdragen aan die valse verwachtingen, het idee dat West-Duitsland in de toekomst veel voor Polen kan gaan betekenen; te veel volgens de oppositie. Er dient aangetekend te worden dat de auteur deze kritiek niet wegwuift of overneemt, maar alleen noemt, en dat de valse verwachtingen niet worden toegelicht.

In de gekozen periode komt nog slechts één artikel direct over de knieval te spreken. Het artikel van Lenz, ‘Nachdenken über Warschau’ gaat over het bezoek als geheel, maar noemt de knieval niet.⁵⁸ In dit artikel van 18 december, getiteld ‘“Was Ulbricht nicht getan hätte”’, toont *Die Zeit* middels tien citaten de mening van de wereldpers over de knieval. Op het eerste gezicht lijken de citaten weinig te zeggen over het standpunt van *Die Zeit* zelf. Zo liggen het negatieve *Hamburger Abendblatt* en de positieve *Kölner Stadtanzeiger* qua mening bijvoorbeeld ver uit elkaar.⁵⁹ Toch is er iets uit dit artikel te halen. Dit is gelegen in de titel: wat Ulbricht niet gedaan had. Walter Ulbricht was toentertijd de secretaris van de SED, de

⁵⁶ Stehle, ‘Schlußpunkt unter die Vergangenheit’.

⁵⁷ ‘Der Schritt zum Ausgleich?’, *Die Zeit*.

⁵⁸ S. Lenz, ‘Nachdenken über Warschau’, *Die Zeit*, 18 december 1970.

⁵⁹ “Was Ulbricht nicht getan hätte”, *Die Zeit*, 18 december 1970.

communistiche partij van Oost-Duitsland. Ulbricht zou volgens *Welt am Sonntag* deze geste nooit gemaakt hebben, wat kan betekenen dat hij als leider van de DDR de Duitse schuld aan de Tweede Wereldoorlog en Holocaust niet op zich neemt en dat Brandt dat wel doet. Oost-Duitse kranten zoals *Das Neues Deutschland* spreken zich niet uit over de knieval. Wel spreken ze zich uit tegen de BRD, bijvoorbeeld door bij herhaling te stellen dat de DDR al vlak na de Tweede Wereldoorlog officiële betrekkingen met Polen sloot.⁶⁰ Mijn vermoeden dat *Die Zeit*, de interpretatie van *Welt am Sonntag* deelt, is gebaseerd op het volgende: de redactie kan niet bepalen wat andere kranten schrijven, maar wel wat ze van welke kranten citeren. Het is dan al helemaal sprekend welk citaat er als titel wordt gekozen.

Die Zeit schenkt weinig aandacht aan de duiding van de knieval. Er wordt bijvoorbeeld nergens expliciet gemeld *namens* wie Brandt gehandeld zou hebben. *Die Zeit* probeert de lezer zo volledig mogelijk te informeren; de artikelen behandelen ook de kritiek tegenover Brandt en zijn beleid. *Die Zeit* is daarom, in de berichtgeving over de knieval en de rest van Brandts bezoek aan Warschau, te karakteriseren als opiniërend.

Frankfurter Allgemeine Zeitung

De *FAZ*, een conservatief-liberale krant, besteedt veel aandacht aan de politieke kant van Brandts bezoek aan Warschau, het ondertekende verdrag en Brandts gevoerde beleid. De *FAZ* plaatst pas sinds een jaar of tien foto's op de voorpagina en in de besproken periode waren foto's in de hele krant überhaupt schaars. Dit past bij de sobere, genuanceerde maar kritische stijl van de krant.

Op 8 december is 'Brandt zur Warschauer Unterschrift: Nicht Verzicht - Vernunft' het eerste artikel op de voorpagina van de *FAZ*. Hierin wordt niet gesproken over de knieval. Er wordt wel geschreven dat er kranstleggingen waren bij het Graf van de Onbekende Soldaat en het gettonument. Hier wordt een interessante opmerking gemaakt, aangezien de (niet genoemde) auteur die kranstleggingen ziet 'als ein schwieriger Prozeß im Bewußtsein des eigenen Volkes begriffen werd.' Brandt is niet slechts voor een politiek doel in Warschau.⁶¹

Verder plaatst de *FAZ* op deze voorpagina twee redactionele commentaren, getiteld 'Zwei Völker' van Karl Alfred Odin en 'Nicht leichten Herzens' van Bruno Deschamps. Hoewel beide stukken niet over de knieval komen te spreken, zijn ze toch van belang. Ze laten namelijk goed de genuanceerd-kritische signatuur van de *FAZ* zien. Het verdrag wordt

⁶⁰ Zie bijvoorbeeld 'Bundeskanzler Brandt in Warschau eingetroffen', *Das Neues Deutschland*, 7 december 1970, of 'Erklärung zum Grenzvertrag Polen - BRD', *Berliner Zeitung*, 13 december 1970.

⁶¹ 'Brandt zur Warschauer Unterschrift: Nicht Verzicht - Vernunft', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

kritisch onder de loep genomen en enthousiasme getemperd, maar Odin en Deschamps geven niet expliciet aan tegen het verdrag te zijn. Zo schrijft Odin: ‘Es will nicht glatt von der Zunge gehen, daß mit ein paar Unterschriften in Warschau ein neues Kapital im Verhältnis zwischen Deutschland und Polen eröffnet sein soll.’⁶² In een ander artikel in de krant van 8 december toont de *FAZ* nogmaals haar genuanceerd-kritische signatuur, als niet alleen aandacht geschonken wordt aan de mening van de christendemocraten maar ook aan die van coalitiepartijen SPD en de FDP.⁶³

In ‘Der Besuch des Bundeskanzlers in Warschau’ (eveneens op 8 december) wordt voor het eerst aan de knieval van Brandt gerefereerd. Volgens de *FAZ* was bij Brandt duidelijk ‘Ergriffenheit’ te merken toen hij knielde.⁶⁴ Het artikel dat hierop volgt, ‘Brandt kniet im Getto nieder’, bespreekt de knieval uitvoeriger. Onder deze karakteristieke, want zakelijke, simpele titel, constateert Walter Henkels dat de knieval als een complete verrassing kwam. Immers, ook bij kransleggingen behoudt deze ‘sicherer Mann’ normaal gesproken zijn houding die Henkels omschrijft als ‘frostig’, ‘trocken’ en ‘karg’. Karakteristiek voor het sobere, misschien zelfs saaie beeld van Brandt in West-Duitse media is een grappige anekdote aan het einde van dit stuk:

‘Niemand klatscht Beifall. Aber einer der offiziellen polnischen Vertreter fragt den Unterhändler Duckwitz, ob der deutsche Bundeskanzler etwas dagegen habe, wenn am Montag in Polen schulfrei sei. Brandt is keiner der Helden des stürmischen Schlages. Er läßt nur ausrichten: “Schulfrei? Besser nicht.”’⁶⁵

Op 9 december is de knieval onderdeel van een interview met schrijvers Günter Grass en Siegfried Lenz, die deel uitmaakten van Brandts delegatie. Beiden stellen dat Brandt een sterke indruk achter gelaten heeft in Polen en ook zij zijn verrast door de knieval van een man die ‘eher zur Zurückhaltung neige’. In lijn met de commentaren van 8 december stelt Grass dat Brandt hiermee nog niet klaar is. Lenz’ merkt op dat Brandt geen schuld draagt: ‘Brandts Nichtschuld befähige ihn [Lenz], dieses alles auf sich zu laden, da komme viel

⁶² K.A. Odin, ‘Zwei Völker’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970; B. Deschamps, ‘Nicht leichten Herzens’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970. Het bedoelde artikel van *Die Zeit* is ‘Der Schritt zum Ausgleich?’ van 11 december.

⁶³ ‘Union: Grenzregelung nur im Friedensvertrag’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970. De waarde die de *FAZ* hecht aan het tonen van verschillende meningen blijkt bijvoorbeeld uit een stuk over het Verdrag van Warschau en de Ostpolitik als geheel, waarin een aantal buitenlandse kranten wordt geciteerd: ‘Brandts und Cyrankiewicz’s Pressekonferenz’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 december 1970.

⁶⁴ ‘Der Besuch des Bundeskanzlers in Warschau’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

⁶⁵ W. Henkels, ‘Brandt kniet im Getto nieder’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

Stellvertretendes hinzu.⁶⁶ Hier blijft het echter bij: in de *FAZ* komen – noch van eigen auteurs, noch in citaten – geen passages voor over het begrip ‘schuld’. Wel is interessant dat in een ander artikel van deze dag Henkels laten weten dat Brandt het tijdens een drankje laat op de avond van 7 december moeilijk vindt om over zijn knieval te praten. Het zou nu wel duidelijk moeten zijn ‘daß Brandt doch ein dünnhäutiger Mensch ist.’⁶⁷ Afgaande op de berichtgeving in de *FAZ* en ook in *Die Zeit* was dat echter lang niet altijd het geval.

De *FAZ* blijft opvallend neutraal omtrent de knieval – er wordt eigenlijk nauwelijks geïnterpreteerd, niet gezegd voor of namens wie Brandt knielde, of zijn gebaar te koppelen was aan de Ostpolitik of het Duitse oorlogsverleden. De ‘Zeitung für Deutschland’ hecht meer aandacht aan de Ostpolitik en het Verdrag zelf. Over het verdrag komt, in de genoemde commentaren, wel duidelijk een eigen mening naar voren, maar over de knieval niet – net als over Brandts ereburgerschap. Daarover wordt bijvoorbeeld wel gemeld dat een deel van de CDU/CSU-fractie in West-Berlijn wegbleef bij de ceremonie, maar die actie wordt niet veroordeeld of verdedigd.⁶⁸ Zowel in onderwerpen als stijl blijft de krant gematigd. Zo worden pas op pagina 5 van de editie van 8 december enkele foto’s geplaatst, maar *niet* van de knieval. De meest ‘heftige’ foto portretteert Brandt en Cyrankiewicz met een drankje in de hand.⁶⁹

Der Spiegel

Het laatste geanalyseerde medium is *Der Spiegel*. Dit tijdschrift onderscheidt zich op twee punten van de andere West-Duitse media. Ten eerste bedrijft *Der Spiegel* – in elk geval over de knieval – veel scherpere en meer sensationele journalistiek. Ten tweede plaatst *Der Spiegel* nooit artikelen op de voorpagina, maar de voorkant van 14 december 1970 is de meest sprekende van alle zes media: een foto van slechts de geknielde Brandt (geen krans, geen publiek, geen monument), voorzien van de simpele vraag: ‘Durfte Brandt knien?’

De bespreking van Brandts knieval en zijn bezoek aan Warschau begint met het artikel ‘Reue und Hoffnung’. De titel, te vertalen als ‘berouw’ en ‘hoop’ of ‘verwachting’, wijst op de redenen van Brandts bezoek: om het verleden af te sluiten (‘Reue’) en een vruchtbare toekomst tegemoet te gaan (‘Hoffnung’). ‘Ost-Optimist’ Brandt (enigszins cynisch gebruikt)

⁶⁶ D. Cramer, ‘Grass und Lenz in Warschau. Eindrücke von der Reise nach Polen’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 december 1970. Voor de kenmerkende nuance van de *FAZ*, zie bijvoorbeeld ook D. Cramer, ‘Deutsch-polnischer Ausgleich auf lange sicht’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 december 1970.

⁶⁷ Henkels, ‘Brandt kniet im Getto nieder’.

⁶⁸ ‘Brandt Ehrenbürger von Berlin’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 december 1970.

⁶⁹ Deze foto’s worden niet zozeer bij één artikel geplaatst, als wel bij alle artikelen die geplaatst worden onder de noemer ‘Die Unterzeichnung des Vertrags mit Polen’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970. De twee artikelen uit de voorgaande noten vallen onder deze noemer.

was in het kader van het verleden naar Warschau gekomen om ‘die Hinterlassenschaft des Zweiten Weltkrieges zu ordnen’, terwijl er ‘Hoffnung’ was op ‘Ausgleich’ met Polen.⁷⁰ *Der Spiegel* is het enige van de hier besproken West-Duitse media dat zowel het begrip ‘berouw’ als ‘verzoening’ (‘Ausgleich’) bezigt. Zo lijkt het dat *Der Spiegel* zowel aandacht heeft voor verleden als toekomst. Die toekomst ziet er echter nog niet rooskleurig uit: ‘Ausgleich’ met het oosten is nog lang niet bereikt, al zou Brandt een goede stap gezet hebben door een conflict te beëindigen dat de CDU-kanseliers al twintig jaar lang hadden laten etteren. Met deze bekritisering van de christendemocraten gaat geen duidelijke waardering voor Brandt gepaard.⁷¹

Het ‘ordnen’ uit de vorige alinea deed Brandt volgens *Der Spiegel* met de knieval, waarvan een duidelijke interpretatie wordt geleverd: ‘im Zeichen der Reue über die Nazi-Verbrechen der Vergangenheit’. Brandt viel op zijn knieën als een symbool van berouw over de misdaden van de nazi’s, al wordt niet specifiek verwezen naar het neerslaan van de Warschauer Getto-opstand of de Holocaust.⁷² In elk geval brengt *Der Spiegel* hiermee de knieval in verband met het Duitse oorlogsverleden. Hier blijkt nog niet of *Der Spiegel* positief is over Brandts knieval.

Het volgende artikel dat van belang is, is getiteld ‘Kniefall angemessen oder übertrieben?’ Hierin publiceert *Der Spiegel* de resultaten van een enquête onder een groep West-Duitsers aangaande de knieval. Het houden van een enquête wijst op *Der Spiegel*'s uitgesproken manier van journalistiek bedrijven. Ze zoeken de discussie, proberen lezers te trekken met vragen als ‘wat vindt het volk?’ *Der Spiegel* komt op basis van deze enquête tot de uitspraak dat het volk geen eenduidige mening heeft over Brandts daad, maar er is bijna niemand die er *niets* over te zeggen heeft. Dat geldt volgens *Der Spiegel* ook voor de Duitse kranten: ‘Fast jede Zeitung in der Bundesrepublik brachte das Bild des knienden kanzlers. Aber fast keine Zeitung schrieb dazu einen Kommentar.’⁷³ Een echt commentaar over de knieval ontbrak in elk geval in *Die Zeit* en de *FAZ*.⁷⁴ Uit wat volgt, zal blijken dat *Der Spiegel* in die leemte besloot te voorzien.

⁷⁰ ‘Reue und Hoffnung’, *Der Spiegel*, 14 december 1970. ‘Hoffnung’ is te vertalen als ‘hoop’ of ‘verwachting’, twee woorden die mijns inziens in het Nederlands niet zonder problemen voor elkaar in te wisselen zijn. Ik probeer echter aan te tonen dat het bezoek van Brandt zowel in het teken stond van het verleden als de toekomst, en naar die toekomst verwijst het begrip ‘Hoffnung’ in dit geval sowieso.

⁷¹ ‘Reue und Hoffnung’, *Der Spiegel*.

⁷² Ibidem.

⁷³ ‘Kniefall angemessen oder übertrieben?’, *Der Spiegel*, 14 december 1970. De verdeling van de waarderingen ‘angemessen’ (ongeveer 45%), ‘übertrieben’ (ongeveer 45%) en geen mening (de resterende 10%) over de knieval is zowel onder de gehele groep als per leeftijdsgroep redelijk gelijk.

⁷⁴ De *FAZ* plaatste, in tegenstelling tot *Die Zeit*, geen foto van de knieval.

In ‘Ein Stück Heimkehr’ beschrijft Hermann Schreiber zijn bevindingen over de knieval. Het stuk is voorzien van een foto van een geknielde Willy Brandt, nu wel met de achtergrond van krans, publiek en monument. In dit artikel laat Schreiber blijken hoe verrassend de knieval was. Als Brandt op de knieën zakt, vragen de journalisten die niet op de eerste rij staan zich in eerste instantie af of Brandt bewusteloos was geraakt. Zij waren wellicht gewend aan een symbolarme, nuchtere en zakelijke BRD.⁷⁵ Toen degenen die überhaupt niet aanwezig waren geweest later over het voorval hoorden, konden ze het in eerste instantie niet geloven, hetgeen ook gold ook voor Brandts naaste medewerkers. Hun sobere, zakelijke baas verschool zich volgens Schreiber bij dit soort gelegenheden altijd achter een masker.⁷⁶

Schreiber hanteert een emotionele, krachtige manier van schrijven. Zo knielde Brandt in een voormalige ‘Hölle’ (het Warschauer getto) en had de geschiedenis hier een ‘Tobsuchtanfall’. Die emotionele schrijfstijl past bij de sfeer die er volgens de auteur heerste. Hij lijkt te willen te zeggen dat de aanwezigen ontroering voelden, waarvoor ze een excuus zochten:

‘Der Dezember ist kahl und kalt. Aus zwei bronzenen Kandelabern fauchen Gasflamme, und der Wind macht Fetzen daraus. Aber nun is man beinah dankbar für diesen Wind, der so eisigt ist, daß die Augen davon naß werden.’⁷⁷

Hierna slaat de emotionele toon van het artikel om in een scherpe evaluatie van Brandts knieval. Was Brandts gebaar een schuldbekentenis? Een vraag om vergiffenis? En in wiens naam doet Brandt dat dan? Waar vooral de Nederlandse kranten Brandt roemen vanwege het feit dat hij schuld op zich neemt voor iets waar hij niets aan heeft kunnen doen, lijkt het of *Der Spiegel* vindt dat Brandt zich niet schuldig *mag* voelen. Hij zou zelfs tot de Duitsers behoren die niet ‘den geringsten Anlaß’ tot een schuldgevoel kunnen hebben.⁷⁸ Frei karakteriseert in dit opzicht het bewustzijn in de BRD in de vorige eeuw grofweg als volgt. ‘Die Verantwortung für die Schandtaten des “Dritten Reiches”’ zou alleen bij Hitler en een kleine groep ‘Hauptkriegsverbrechern’ liggen. De West-Duitsers kenden zichzelf de status van ‘politisch “Verführten”’ toe.⁷⁹ Brandt zou, afgaande op *Der Spiegel*, met zijn gebaar

⁷⁵ Derix, *Bebilderte Politik*, 12.

⁷⁶ H. Schreiber, ‘Ein Stück Heimkehr’, *Der Spiegel*, 14 december 1970.

⁷⁷ H. Schreiber, ‘Ein Stück Heimkehr’.

⁷⁸ Ibidem.

⁷⁹ Frei, *Vergangenheitspolitik*, 405.

afstand doen van die status van ‘politieke gijzelaar’. Is *Der Spiegel* bang dat Brandt een precedent heeft geschapen – ‘de horizon heeft geopend’, om met Habermas te spreken – om als ‘gewone’ West-Duitsers wél schuld te kunnen voelen? Brandt heeft Hitlers regime nooit gesteund, maar ‘kann sagen, er sei damals nicht dabeigewesen’, aldus Schreiber. Waarom knielt Brandt dan? Hij knielt niet uit religieuze overwegingen, volgens Schreiber. Hij kan niet ‘um seinetwillen’ knielen. Als hij dan toch knielt,

‘Dann kniet er, der das nicht nötig hat, da für alle, die es nötig haben, aber nicht da knien – weil sie es nicht wagen oder nicht können oder nicht wagen können. Dann bekennt er sich zu einer Schuld, an der er selber nicht zu tragen hat, und bittet um eine Vergebung, darer er selber nicht bedarf. Dann kniet er da für Deutschland.’⁸⁰

Zo wordt duidelijk welke vraag omtrent de knieval *Der Spiegel* het belangrijkste vindt. Hoewel er wel begrippen gebruikt worden als ‘Bekentnis’ en ‘Bitte um Vergebung’ wordt uiteindelijk de meeste aandacht besteed aan de vraag *namens* wie Brandt deze knieval maakte, de kwestie van representativiteit. Schreiber is kraakhelder: Brandt kan dit niet voor zichzelf hebben gedaan. Hij maakte de knieval namens en voor *Duitsland* – niet West-Duitsland, zoals de andere media over het algemeen stellen.⁸¹

Het is juist deze interpretatie – dat Brandt knielde namens en voor Duitsland – die ervoor zorgt dat *Der Spiegel* uiteindelijk tot een kritische, overwegend negatieve waardering voor Brandts knieval komt. Hij zou niet de man zijn geweest die dit had mogen doen: ‘Repräsentanz jedenfalls – verstanden als Stellvertretung – ist auch in Warschau Brandts Problem geblieben’. Brandts bezoek en daad waren volgens Schreiber niet representatief voor Duitsland, zoals volgens ‘het Nederlandse volk’ het eerbetoon van bondspresident Heinemann ook niet representatief voor Duitsland zou zijn.⁸² Interessant genoeg ging het ontbreken van representativiteit in het Nederlandse geval juist gepaard met een positieve waardering. Schreiber verwijst naar het verzet van de christendemocraten en de kerk, maar ook naar de delegatie waarmee Brandt naar Warschau was gegaan: hij had geen overlevenden uit bijvoorbeeld Auschwitz meegenomen, maar wel een nietszeggende professor en schrijver Siegfried Lenz, bij wie het gaat om zijn afkomst. Lenz is afkomstig uit Oost-Pruisen: ‘ist Willy Brandt auch für diesen Königsberger auf die Knie gefallen?’⁸³

⁸⁰ H. Schreiber, ‘Ein Stück Heimkehr’.

⁸¹ Ibidem.

⁸² Derix, *Bebilderte Politik*, 155.

⁸³ Schreiber, ‘Ein Stück Heimkehr’.

Zo komt *Der Spiegel* inderdaad met het beloofde commentaar, dat uiteindelijk een veel scherpere en negatievere wending neemt dan alle andere media. Ik heb willen aantonen dat het *Der Spiegel* voornamelijk te doen was om de representativiteit: geïnterpreteerd werd dat Brandt *namens* en *voor* Duitsland viel maar hij zou daar niet de geschikte persoon voor zijn.

H5. Conclusie

Deze scriptie onderzocht de manier waarop zes Nederlandse en West-Duitse gedrukte media de knieval van Willy Brandt waardeerden en interpreteerden, direct nadat deze plaatsvond. In totaal zijn 69 krantenberichten geanalyseerd. Eerst komt per land en per medium een korte recapitulatie van de verworven inzichten aan bod, gevolgd door een verbinding van de twee landen. Er wordt afgesloten met een bespiegeling op de historiografische stand van zaken.

In de algemene manier van berichtgeving en interpretatie maakte deze scriptie bij de bronanalyse onderscheid tussen drie soorten: discussiërend, opiniërend en symboolinterpreterend of -duidend. Bij bestudering bleek dat de Nederlandse media over het algemeen meer bezig waren met de symboliek van de knieval en al meteen veel meer duiding gaven aan de geste van Brandt. Alle drie de kranten besteedden aandacht aan de Duitse omgang met het oorlogsverleden, zij het in verschillende mate. De belangrijkste gebruikte begrippen hierbij waren ‘eerbetoon’, ‘schuld’ en ‘vergiffenis’. *De Volkskrant* besteedde de minste aandacht aan de knieval, maar leverde wel de meest eenduidige interpretatie: Brandt was geknield voor de Poolse joden. De representativiteitskwesitie kwam bijvoorbeeld niet aan bod, het verrassingsaspect slechts zijdelings. Deze krant viel vooral op door de vele ruimte die in de neutraal geschreven artikelen geboden werd aan verschillende kritieken op Brandt en zijn Ostpolitiek. Dit werd gedaan zonder dat er zelf een duidelijk standpunt werd ingenomen. *De Volkskrant* is in deze kwesitie daarom het best te karakteriseren als opiniërend.

De Telegraaf en *Het Vrije Volk* waren, gezien hun plaats in het politieke spectrum (respectievelijk rechts en links), verrassend gelijkgestemd in hun oordeel over en interpretatie van de knieval. Zij besteedden aandacht aan alle onderscheiden facetten van de knieval. Brandt zou geknield hebben in het kader van de Duitse omgang met schuldverleden. Dit deed hij *namens* West-Duitsland en *voor* de oorlogsslachtoffers in het algemeen. Beide kranten voegden een persoonlijk aspect toe: Brandt zou ook voor zichzelf geknield hebben, vanwege ‘persoonlijke gevoelens’ die hij gehad zou hebben, zoals een minderwaardigheidsgevoel tegenover ‘verzetsheld’ Cyrankiewicz. Beide kranten benadrukten het emotionele karakter van de gebeurtenis, waarbij *De Telegraaf* een meer zakelijke stijl hanteerde dan *Het Vrije Volk*. Hun waardering voor de ‘moreel sterke’ en ‘integere’ Brandt en diens knieval was groot. De christendemocraten werd verweten dat zij niet eerder een dergelijke handeling verricht hadden. Frei schreef dat in de jaren vijftig, toen de christendemocraten West- de *Vergangenheitspolitik* was om de grote vragen omtrent ‘die NS-Vergangenheit’ te vermijden. *De Telegraaf* en *Het Vrije Volk* zijn beide symboolduident.

De West-Duitse media waren in hun berichtgeving over Brandt en de knieval kritischer dan de Nederlandse media. *Die Zeit* en de *FAZ* vertoonden sterke overeenkomsten in hun berichtgeving over de knieval. Zij richtten zich allebei voornamelijk op de toekomst, waarbij het begrip ‘Ausgleich’ (verzoening) een grote rol speelde. Tegelijkertijd waren ze kritisch over deze toekomst, onder het mantra ‘we zijn er nog niet’. Het punt waar zij het duidelijkst over waren – en waar alle media het over eens waren – was het verrassingsaspect van de knieval. Die verrassing is te verklaren door het feit dat de BRD in staatsbezoeken symboolarm, zakelijk en nuchter was. Het effect werd versterkt door het karakter van de uitvoerder: Willy Brandt, een man die in Duitse media bekend stond als een serieuze, bijna saaie man.

Die Zeit was gematigd positief over de knieval *an sich*, terwijl de *FAZ* geen duidelijke waardering gaf. Beide media leverden op een onderdeel van de knieval een unieke interpretatie, die echter in beide gevallen niet verder toegelicht werden. Brandt zou, zo schreef *Die Zeit* in een stuk over de kritiek van de christendemocraten, met zijn knieval bijdragen aan valse verwachtingen van Polen. De *FAZ* schreef dat Brandts bezoek aan het gettomonument bijdroeg aan de bewustwording van een volk (hij knielde *voor* (West-)Duitsland). Het is niet helemaal verrassend dat *Die Zeit* en *FAZ* zich weinig tot niet uitspreken over het Duitse oorlogsverleden. Derix en Frei stelden dat de BRD over dit gevoelige thema van ‘NS-Vergangenheit’ in de periode 1949-’90 terughoudend was. *Die Zeit* en *FAZ* reiken geen directe interpretatie aan van de knieval, maar geven wel veel informatie en belichten veel kritiek. Ze lijken op zoek naar een dialoog en zijn te kenmerken als opiniërend.

Der Spiegel koppelt de knieval, in tegenstelling tot de andere West-Duitse en net als de Nederlandse media, duidelijk aan de Duitse omgang met schuldverleden. Een verzoening impliceert dat er in het verleden sprake is geweest van een vijandelijke relatie. In dit geval, tussen Nazi-Duitsland en Polen, was het zo dat de ene partij de andere aanviel en ontzettend hard trof. Het is daarover dat Brandt spijt of berouw (‘Reue’) toont, met hetzelfde gebaar (de knieval) waarmee hij volgens *Der Spiegel* aangeeft open te staan voor verzoening (‘Ausgleich’).

De verschillende media lijken steeds aan één aspect van de knieval de meeste aandacht te geven. In het geval van *Der Spiegel* betrof dat duidelijk de representativiteitskwesitie. Volgens dit tijdschrift *kan* Brandt niet namens zichzelf geknield hebben. Hij zou geen enkele reden hebben om zich betrokken te voelen bij de misdaden van Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. De algemene teneur in de BRD was, afgaand op Frei, tijdens de periode van Brandts knieval om de verantwoordelijkheid alleen bij Hitler en een klein groepje van zijn

volgelingen te leggen. Voorts schrijft *Der Spiegel* ook dat Brandt niet *namens* Duitsland mag handelen. Hij was, bijvoorbeeld te zien aan zijn delegatie, in de ogen van *Der Spiegel* niet representatief voor Duitsland.

Het belangrijkste uit de hier verrichte studie is dat interpretatie van de knieval bestond uit meerdere, onderling verbonden facetten. Als Brandt *namens* West-Duitsland voor de joden knielt, dan zou dit een symbool kunnen zijn voor de Duitse *Vergangenheitsbewältigung*. Maar als Brandt *namens* West-Duitsland voor Polen knielt, dan zou het *ook* een symbool kunnen zijn voor de Ostpolitik. Ik heb willen aantonen dat de knieval voor beiden een symbool zou kunnen zijn. Het is daarom interessant om de Ostpolitik te herevalueren in het kader van de Duitse omgang met het oorlogsverleden. Binnen en buiten de landsgrenzen bleken per onderdeel van de knieval uiteenlopende meningen bij de media te bestaan, waardoor het niet wenselijk is om een eenduidige lezing van de knieval aan te houden. Niedhart stelt dat de knieval een internationaal icoon van de Ostpolitik werd, maar direct nadat Willy Brandt deze knieval maakte, was een dergelijke stellige interpretatie niet wijdverspreid bij de onderzochte media. Ook is, het gezien de gematigde en neutrale houding van de *FAZ* en *Die Zeit* en de verdeeldheid die bleek uit de enquête van *Der Spiegel*, op z'n minst curieus dat volgens Niedhart en Noack in de BRD de kritische stemmen over de knieval 'dominierten'.

De meervoudige interpretaties konden ontstaan in een context waarin, om met Austin te spreken, instituties of handelingsnormen ontbraken die duidelijk voorschreven welke verplichtingen Brandt zichzelf oplegde met zijn knieval. Het was een ongebruikelijk symbool in een niet geritualiseerde of geïnstitutionaliseerde omgeving. De BRD had namelijk zowel voor zichzelf, zo is het oordeel van Frei, en naar buiten toe, afgaand op Derix, nog geen goede, concrete vorm van *Vergangenheitsbewältigung* gevonden. De woorden van Kennedy waren eenduidiger, het gebaar van Hendrik II was in diens tijd veel meer ingeburgerd.

De vraag of de knieval echt een omslagpunt was in de *Vergangenheitsbewältigung* vraagt om uitgebreider onderzoek. Maar als het Verdrag van Warschau een eerste stap naar verzoening met Polen zou kunnen zijn, dan zou Brandts knieval heel goed het symbool kunnen zijn geweest dat de horizon, waar Habermas over sprak, van *Vergangenheitsbewältigung* open maakte. Hoewel Derix schrijft dat er naast de knieval geen geritualiseerde vorm van Duitse omgang met het verleden was te vinden in staatsbezoeken, wakkerde Brandt met zijn de knieval in ieder geval de discussie erover aan.

Zoals gezegd verschilden de media in het opzicht dat de drie Nederlandse media in hun analyse van de knieval het verleden bespraken, terwijl de drie West-Duitse media vooral hun blik op de toekomst richtten. Uiteindelijk is het belangrijkste verschil dat de Nederlandse

media al meteen bezig waren met de symboliek en duiding van de knieval. De West-Duitse media richtten zich op de dialogen, waren dynamischer en meer opiniërend. Daarbinnen valt *Der Spiegel* nog te classificeren als discussiërend. Dit medium behandelt de vraag ‘wat vinden “we” van de knieval?’ nadrukkelijker dan *Die Zeit* en de *FAZ*. Het is logisch dat de drie West-Duitse media deze vraag meer aandacht schenken dan de Nederlandse. In de BRD was immers nog geen duidelijke vorm van omgang met het verleden gevonden.

De vier woorden van Kennedy waren krachtig in hun eenvoud en duidelijk in hun betekenis. De knieval van Willy Brandt bleek in dit onderzoek een stuk complexer te zijn, uit meerdere lagen te bestaan dan gewoonweg een eerbetoon aan Poolse joden of een symbool voor Brandts Ostpolitik. Wel zijn de beide verrassende daden iconisch geworden voor hun uitvoerders. Brandt evenaarde Kennedy toen er in Warschau een plein naar hem vernoemd werd. Op dit plein, vlakbij het monument waarbij hij oorspronkelijk de knieval maakte, herinnert nu een ander monument met een plaquette aan de knieval. Warschau had zijn eigen ‘Ich bin ein Berliner’ gekregen.

Literatuurlijst

Primaire bronnen⁸⁴

De Volkskrant

‘Brandt eert Poolse joden’, *De Volkskrant*, 8 december 1970.

‘Ondertekening in Warschau: Pools-Duits verdrag overbrugt kloof’, *De Volkskrant*, 8 december 1970.

De Telegraaf

‘Duits-poolse streep onder het verleden’, *De Telegraaf*, 8 december 1970.

Brouwer, J., ‘Ereburger’, *De Telegraaf*, 10 december 1970.

Stechemesser, K.D., ‘Westen bezorgd over Brandt’s “Ostpolitik”’, *De Telegraaf*, 11 december 1970.

Het Vrije Volk

Stoop, B., ‘Brandt in Polen: Oost en West moeten streven naar troepenvermindering’, *Het Vrije Volk*, 8 december 1970.

Stoop, B., ‘Brandt schreef in Warschaus getto een aangrijpend stuk historie’, *Het Vrije Volk*, 12 december 1970.

Die Zeit

‘Der Schritt zum Ausgleich?’, *Die Zeit*, 11 december 1970.

Stehle, H.-J., ‘Schlußpunkt unter die Vergangenheit’, *Die Zeit*, 11 december 1970.

Buhl, D., ‘Eine Ehrung - schwergemacht’, *Die Zeit*, 18 december 1970.

Lenz, S., ‘Nachdenken über Warschau’, *Die Zeit*, 18 december 1970.

“Was Ulbricht nicht getan hätte”, *Die Zeit*, 18 december 1970.

Frankfurter Allgemeine Zeitung

‘Brandt zur Warschauer Unterschrift: Nicht Verzicht - Vernunft’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

‘Der Besuch des Bundeskanzlers in Warschau’, *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

⁸⁴ Gekozen is voor een chronologische volgorde, gezien het feit dat niet bij elke artikel de auteur is vermeld. In de voetnoten is bij de verkorte versies van artikelen zonder auteur gekozen om de naam van het medium te laten staan.

Deschamps, B., 'Nicht leichten Herzens', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

Henkels, W., 'Brandt kniet im Getto nieder', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

Odin, K.A., 'Zwei Völker', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 8 december 1970.

Cramer, D., 'Grass und Lenz in Warschau. Eindrücke von der Reise nach Polen', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 9 december 1970.

'Brandt Ehrenbürger von Berlin', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 december 1970.

Cramer, D., 'Deutsch-polnischer Ausgleich auf lange sicht', *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 12 december 1970.

Der Spiegel

'Reue und Hoffnung', *Der Spiegel*, 14 december 1970.

'Kniefall angemessen oder übertrieben?', *Der Spiegel*, 14 december 1970.

Schreiber, H., 'Ein Stück Heimkehr', *Der Spiegel*, 14 december 1970.

Das Neues Deutschland

'Bundeskanzler Brandt in Warschau eingetroffen', *Das Neues Deutschland*, 7 december 1970

'Über die Tagung des Politischen Beratenden Ausschusses der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages in der Hauptstadt der DDR', *Das Neues Deutschland*, 10 december 1970.

Berliner Zeitung

'Bericht über die Tagung der Teilnehmerstaaten des Warschauer Vertrages', *Berliner Zeitung*, 10 december 1970.

'Erklärung zum Grenzvertrag Polen - BRD', *Berliner Zeitung*, 13 december 1970.

Secundaire literatuur

Austin, J.L., *How to Do Things with Words* (Oxford 1962).

W. Brandt, *Erinnerungen* (Frankfurt 1989).

Daum, W.A., *Kennedy im Berlin: Politik, Kultur und Emotionen im Kalten Krieg* (Paderborn 2003).

Derix, S., *Bebilderte Politik: Staatsbesuche in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1990* (Göttingen 2009) 21-2.

Frei, N., *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1996).

Habermas, J., *The Theory of Communicative Action. Volume One: Reason and the Rationalization of Society* (vertaling T. McCarthy) (Boston 1984) 287-8.

Habermas, J., 'The Liberating Power of Symbols. Ernst Cassirer's Humanistic Legacy and the Warburg Library', in: idem, *The Liberating Power of Symbols. Philosophical Essays* (vertaling Peter Dews) (Oxford/Cambridge 2001) 1-29.

Hitchcock, W.I., *The Struggle for Europe. The Turbulent History of a Divided Continent, 1945 to the Present* (New York 2002)

John F. Kennedy Presidential Library & Museum Boston (MA), 'President Kennedy's Speech Card', <http://www.jfklibrary.org/Asset-Viewer/fCz-4SV9UU-BunexFnMDrQ.aspx> (14 januari 2016).

Leezenberg, M. en G. de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen* (Amsterdam 2012, herziene editie) 215-18.

Niedhart, G., *Entspannung in Europa. Die Bundesrepublik Deutschland und der Warschauer Pakt, 1966 bis 1976* (München 2014)

Ruchniewicz, K., 'Ostpolitik and Poland', in: C. Fink en B. Schäfer (eds.), *Ostpolitik, 1969-1974. European and Global Responses* (New York 2009) 39-57.

Stokłosa, K., *Polen und die deutsche Ostpolitik 1945-1990* (Göttingen 2011) 252-85.

Vink, R.J., 'Der Kanzler hat gekniet'. *The Warschauer Kniefall in 1970 & 2010: analysing the significance of collective memory* (Amsterdam 2013; masterthesis Universiteit van Amsterdam).

Weinfurter, S., 'Authority and Legitimation of Royal Policy and Action. The Case of Henry II', in: G. Althoff, J. Fried en P. Geary (eds.), *Medieval Concept of the Past: Ritual, Memory, Historiography* (Cambridge 2002) 19-37.

Willy-Brandt-Haus, 'Momentaufnahmen der deutschen Sozialdemokratie', <http://www.willy-brandt-haus.de/das-haus/geschichte/sozialdemokratie/> (10 januari 2016).